

Crisis van de democratie?

Recensie van

Steven Levitsky & Daniel Ziblatt, *How Democracies Die*, New York: CROWN 2018, 300 p., ISBN 978-1-5247-6293-3, prijs: € 19,95

David Runciman, *How Democracy Ends*, Londen: Profile Books Ltd 2018, 249 p., ISBN 978-1-78125-9740, isbn 978-178283-4120, prijs: € 18,99

Marcel ten Hooven, *De ontmanteling van de democratie*, Amsterdam-Antwerpen: De Arbeiderspers 2018, 255 p., ISBN 978-90-295-1124-7, prijs: € 19,99

R. DE LANGE*

Er wordt de laatste tijd veel geschreven over het einde van de democratie. Meestal vanuit bezorgdheid, en gekoppeld aan de vraag wat ertegen te doen valt. De hier besproken boeken bieden voorbeelden van de verschillende invalshoeken die daarbij gevolgd kunnen worden. Niet in al deze boeken speelt het staatsrecht een belangrijke rol, maar ze zijn alle op de een of andere manier relevant voor staatsrechtelijk geïnteresseerde lezers.

‘It is difficult to find examples of societies in which shrinking ethnic majorities gave up their dominance without a fight.’ Deze sleutelzin staat op p. 208 van het boek *How Democracies Die* van Levitsky en Ziblatt, twee Harvard-docenten die in hun boek proberen te begrijpen hoezeer de democratie in de Verenigde Staten in gevaar is, en wat daartegen kan worden gedaan. Misschien dat ook minister Blok deze zin net had gelezen toen hij in juli 2018 zijn omstreden toespraak over de multiculturele samenleving hield, maar hij is uiteraard zelf verantwoordelijk voor het uitspreken ervan, en kan zich er niet achter verschuilen dat de uitspraak in een boek van twee geleerden staat. Bovendien – zoals zal blijken – staat de uitspraak bij Levitsky en Ziblatt in een totaal andere context.

Voordat we bij dit beklemmende en intrigerende citaat aangekomen zijn hebben de auteurs in vrij kort bestek een lange weg afgelegd. In negen hoofdstukken beschrijven zij allereerst de twee voornaamste manieren waarop democratieën aan hun einde komen (staatsgreep en verkiezings-overwinning van een autocraat), om vervolgens uitvoerig in te gaan op de

boeken

* Roel de Lange is hoogleraar Staatsrecht en vergelijkend staatsrecht, Erasmus Universiteit Rotterdam.

polarisatie in de Amerikaanse politiek, de erosie van staatsrechtelijke normen en het opkomen van een geharnast vijand-denken. De constitutionele kaders en de cultuur van de politiek spelen hierin een belangrijke rol, en het is meer dan symbolisch dat *The Guardrails of Democracy* als hoofdstuk 5 precies middenin het boek staat. Niet in aantal pagina's overigens, want er gaan er slechts 96 aan vooraf en het vervolg – de ongeschreven regels van de Amerikaanse politiek (hoofdstuk 6) en *The Unraveling* (hoofdstuk 7) – is substantieel en omvangrijk. De *guardrails* die Levitsky & Ziblatt op het oog hebben bestaan uit staatsrechtelijke conventies, omgangsvormen en politieke beginselen. *Forbearance* neemt hierbij een prominente plaats in. Inschikkelijkheid, het vermogen en de bereidheid om compromissen te sluiten, is een essentieel onderdeel van democratische cultuur in de visie van Levitsky & Ziblatt. De kernvraag in hun boek is: hoe is het mogelijk dat een stelsel dat wordt gekenmerkt door stevige institutionele democratische vormgeving een reëel risico loopt als democratie ten onder te gaan? De auteurs hebben ieder voor zich jarenlang onderzoek gedaan naar autoritaire ontwikkelingen in andere landen en andere tijden (Europa in de jaren dertig, Latijns-Amerika in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw). Nu voelen zij zich gedrongen naar hun eigen land te kijken. Zij citeren Louis Brandeis' opmerking dat de Amerikaanse staten 'laboratories of democracy' waren, en vragen zich af of een van de 'oudste en meest succesvolle democratieën ter wereld' (p. 2) onderhevig is aan verval en ondergang.

Het is misschien wel goed om eerst te bezien welk antwoord de auteurs *niet* geven op de door hen gestelde vraag. Dat antwoord zou kunnen zijn dat de Amerikaanse democratie helemaal niet zo stevig is geweest als men dacht, omdat rassendiscriminatie al zo lang en zo hevig kenmerkend is geweest voor de VS dat een van de essentiële vooronderstellingen van de moderne idee van democratie – de gelijkheid van mensen als grondslag voor het burgerschap – in de VS nog nooit gerealiseerd heeft kunnen worden. Het antwoord zou ook kunnen zijn dat een van de andere belangrijke vooronderstellingen van democratie – streven naar vreedzame oplossing van geschillen – in de VS problematischer was dan in andere delen van de wereld, omdat het land in de 18^e en 19^e eeuw in belangrijke mate is ontworpen en opgebouwd door gewelddadige immigranten, veelal christenen van Europese herkomst, die zich de uitroeiing van de oorspronkelijke Amerikaanse bevolking tot doel stelden en daar in de 19^e eeuw ook grotendeels in zijn geslaagd, terwijl zij tegelijkertijd met elkaar een gewelddadig conflict uitvochten over het instandhouden van slavernij. Het niveau en de verheerlijking van wapengeweld is in het boek van Levitsky & Ziblatt geen thema. Hun focus ligt veeleer op de ontwikkelingen in het landschap van de politieke partijen, het functioneren van het

parlement, en de wijze waarop met staatsrechtelijke normen wordt omgegaan. Hoewel de aanleiding voor hun boek ligt in recente ontwikkelingen, zien zij de scherpe polarisatie die zij waarnemen en die in de kern ligt van hun analyse allesbehalve als een recent verschijnsel dat pas met de opkomst van Trump zichtbaar is geworden. Ook eerdere schrijvers hebben er overigens al op gewezen. Albert Hirschman¹ zag bijvoorbeeld al in 1991 dat er sprake was van een zich verscherpende polarisatie tussen ‘liberals’ en ‘conservatives’ in de VS, die nauwelijks meer met elkaar debatteerden en elkaar steeds minder leken te begrijpen. Dat was voor hem aanleiding om zich te verdiepen in optimistisch vooruitgangsgeloof, hetgeen hem tot de constatering bracht dat op elke belangrijke stap op weg naar democratisering (de *Déclaration des Droits de L’Homme et du Citoyen* (1789), de invoering van algemeen kiesrecht (eerste decennia van de 20e eeuw) en naar sociale gelijkheid (de Welfare State), een forse ideologische reactie was gevolgd in de vorm van reactionaire stromingen die de betreffende vooruitgang ongedaan beoogden te maken.

De focus van het betoog van Levitsky & Ziblatt is als gezegd staatsrechtelijk en politiek, en het boek is in dat opzicht belangwekkend genoeg. Zij richten zich op ontwikkelingen en oorzaken binnen het politieke systeem, op de wijze waarop het politieke systeem is ingericht en op de gedragsnormen die de belangrijkste politieke actoren plegen te volgen (de ‘guardrails’). Alleen al daarom zou het voor elke staatsrechtstudent verplichte literatuur moeten zijn. De laatste jaren is in Nederland de aandacht voor de ongeschreven regels en normen en beginselen van het staatsrecht gelukkig weer wat aan het toenemen (zie onder andere Verheys oratie en het onderzoek van Geertjes), en het zijn deze ongeschreven regels en normen en beginselen die de meeste aandacht krijgen in dit boek. Inschikkelijkheid, toegeeflijkheid, bereidheid om compromissen te sluiten, verdraagzaamheid ten opzichte van politiek andersdenkenden, in het besef dat de meerderheid van vandaag de minderheid van morgen kan zijn, is daarbij de allerbelangrijkste gedragsrichtlijn binnen een democratisch politiek systeem. Het is het tegendeel van zwart/witdenken, van de politiek van de verschroeiende aarde, van impulsieve vernietigingsdrang. De meest opvallende trend die zij signaleren in het Amerikaanse constitutionele systeem is de scherpe polarisatie tussen Republikeinen en Democraten die de afgelopen tientallen jaren heeft plaatsgevonden – zij localiseren de eerste tekenen hiervan al in de jaren zeventig van de twintigste eeuw – waarbij het draagvlak voor de ongeschreven staatsrechtelijke regels en het beginsel van forbearance langzamerhand is ondermijnd. In die analyse is de opkomst van Trump niet een incident maar een symptoom van een dieper liggend probleem. Daarmee

1 Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction*, Cambridge, Mass. / Londen: Harvard U.P. Belknap Press 1991.

is nog niet de vraag beantwoord of dit probleem oplosbaar is. Levitsky & Ziblatt constateren het verdwijnen van *forbearance*, als centraal element in een democratische politieke cultuur, maar maken niet helemaal duidelijk precies waarom deze inschikkelijkheid is verdwenen. Het centraal stellen ervan is intussen wel een belangrijk onderdeel van de remedie die zij suggereren. Streven naar impeachment van Trump als president zou in die analyse de polarisatie alleen maar verder versterken, en daarom niet bijdragen aan een oplossing voor de democratische crisis. Levitsky & Ziblatt denken meer in de richting van dialoog, pogingen om de motieven en frustraties van polariseerders te begrijpen en tot oplossingen te komen die de statusangst van (een deel van) de witte bevolking van de VS kunnen wegnemen.

Geheel anders is de aanpak van David Runciman in *How Democracy Ends*, hoewel de titel sterk lijkt op die van Levitsky & Ziblatt. Runcimans boek heeft drie thema's (p. 7) die samenvallen met de drie in zijn ogen belangrijkste bedreigingen voor de democratie: coups, catastrofes, en machts-overname door technologie. De drie alternatieven voor democratie waarop deze bedreigingen zouden kunnen uitlopen noemt hij eveneens: 'pragmatic authoritarianism', 'epistocracy', en 'liberated technology'.

De eerste kwestie waarover hij zich buigt is of de klassieke staatsgreep, waarbij de democratische instellingen gewapenderhand worden overgenomen, nog steeds mogelijk is. Zouden we het merken als er een staatsgreep plaatsvond? De tweede kwestie, catastrofes, is van belang omdat atoomoorlog, klimaatverandering, bio-terrorisme en moorddadige robots het einde van de democratie zouden betekenen ('though that would be the least of our worries', voegt Runciman daar in het begin van zijn boek nog wel aan toe (p. 7)). De derde bedreiging voor democratie schuilt in technologische overname: weliswaar staan de intelligente robots nog niet voor de deur, maar 'semi-intelligent machines that mine data for us and stealthily take the decisions we are too busy to make' dringen al wel ons leven binnen (p. 7).

Het is duidelijk dat Runciman het probleem van het einde van de democratie op een heel andere schaal benadert dan Levitsky & Ziblatt. Bij hem geen contextuele analyse van een stelsel in één bepaald land, maar een focus op brede, vrijwel universele problemen. Op een aantal plaatsen lijkt het erop dat hij de sombere evenknie wil zijn van het merkwaardige idee dat na de val van de Berlijnse Muur en de ineenstorting van de Sovjet-Unie en zijn invloedssfeer het 'einde van de geschiedenis' bereikt was. Het heeft er af en toe de schijn van dat Runciman zich tot taak heeft gesteld om het hele idee nog eens te weerleggen. Men kan zich wel afvragen hoe zinvol dat is, gegeven het feit dat 'The End of the End of History'

(Scheppelle) op zijn minst sinds 11 september 2001 op ieders netvlies staat.

Niet alleen de thematiek van Runciman is uiteindelijk verschillend van die van Levitsky & Ziblat, ook de toon. Waar Levitsky & Ziblat hun voorbeelden steeds documenteren aarzelt Runciman niet om hele series gemeenplaatsen en *sweeping statements* op de lezer af te vuren. Een mooi voorbeeld vinden we op p. 102: 'Set against the death of the universe, the death of democracy looks like a trivial concern.' Zou het niet precies andersom zijn? Voor mensen moet juist het einde van democratie een veel grotere zorg zijn dan het einde van het universum, dat a) moeilijk voorstelbaar is, en waar je b) toch niets aan kunt doen.

Ook in het hoofdstuk over technologie, dat een aantal behartigenswaardige beschouwingen bevat, komen algemeenheden voor die de auteur ons best had kunnen besparen, maar daar staat wel tegenover dat zijn analyse van de sociale media en de betekenis daarvan voor de ondermijning van de democratie heel interessante en fundamentele inzichten bevat. Zo is zijn belangrijkste zorg niet Facebook en Twitter, maar Google ('To search is to be searched' (p. 155)). De onderneming die bewust streeft naar controle over alle beschikbare informatie maakt een mate van controle over het gedrag van de burger mogelijk die veel groter is dan de mate van controle die de burger kan hebben over de overheid die hem bestuurt (p. 154-155). Intussen besteedt Runciman – anders dan Levitsky & Ziblat – aandacht aan de transformatie die politieke partijen en bewegingen in veel democratische landen hebben ondergaan, en aan het verdwijnen van politieke stromingen die recent nog essentieel leken voor het evenwicht in een aantal stelsels.

In ruil daarvoor zijn politieke bewegingen opgekomen met een veel losser karakter, die in Frankrijk, Italië en de VS (Trump) succes hebben behaald. Deze politieke bewegingen hebben voordeel bij de macht van netwerken (p. 149), maar er gebeurt ook iets anders: zij zijn ook gelijkenis gaan vertonen met de structuur van Facebook (niet het netwerk, maar het bedrijf), zoals blijkt bij Macron's *En Marche*: 'Its network is broad. But its hierarchy is steep.' (p. 149). Macron lijkt soms op De Gaulle of Lodewijk XIV, schrijft Runciman, maar het meest nog op Zuckerberg.²

Heel interessant is het contrast dat Runciman maakt tussen democratie die een aantal collectieve voorzieningen biedt op basis van vrijheid waarvoor mensen iets inleveren (belastingen), en autocratie die mensen persoonlijke voordelen biedt en nationale trots. De toekomst die hij schetst is er een waarin robots het meeste werk van jongeren hebben overgenomen, en ouderen hun tijd doorbrengen met gamen en zich zorgen maken over hun gezondheid (p. 210). 'That could be how we all turn Japanese in the

2 Eén mop van mij onbekende oorsprong zou in Runcimans boek hier niet hebben misstaan. Op een cartoon zien we Zuckerberg en een jongetje. Jongetje: 'My Dad says you're spying on us.' Zuckerberg: 'He's not your Dad.'

end. There are worse fates.' En dan nog een laatste wijsheid, voordat de epiloog begint: 'The history of democracy will not have a single endpoint, unless all human life does.' (p. 218).

'Het recht is het hoogste gezag in een democratie.' Dat schrijft Marcel ten Hooven op p. 13, op de eerste bladzijde van het eerste hoofdstuk van *De ontmanteling van de democratie*. Dat betekent echter nog niet dat het recht ook in zijn analyse van de 'ontmanteling' van de democratie een centrale rol speelt. De mechanismen die aan de ontmanteling bijdragen vergelijkt Ten Hooven met een reukloos gas dat onder de deur door komt zonder dat men dat in de gaten heeft. Het zijn vooral culturele verschuivingen, geleidelijke en geruisloze wijzigingen in het maatschappelijk waardenpatroon, die er uiteindelijk voor zorgen dat het draagvlak voor democratie wordt uitgehold en verzwakt. Ten Hooven duidt dit aan als het 'morele' aspect van democratie, en daarmee komt hij ten dele in de buurt van Levitsky & Ziblatt, maar zonder specifiek in te gaan op de staatsrechtelijke kanten van dit waardenpatroon (zoals die tot uiting komen in de conventies en ongeschreven gedragsnormen die binnen het politieke stelsel kunnen worden gehanteerd). Daar staat bij Ten Hooven wel een uitgesproken politiek engagement tegenover, dat hem er ook toe brengt om in de uitslag van het Brexit-referendum van 2016 zonder meer een bedreiging van de democratie te zien. Dit omdat die uitslag – net als de verkiezing van Trump later in 2016 – de nationalistische populistische 'energiestoot' gaf (p. 16).

Ook Ten Hooven signaleert dat de huidige crisisverschijnselen in de democratie al langere tijd zijn aangekondigd. Jaren voordat terrorisme, globalisering en migratie (met volgens sommigen daarbij horende 'islamisering') op de agenda stonden, leden christen-democratische en later ook de sociaal-democratische partijen al spectaculaire verkiezingsnederlagen (zoals in Italië begin jaren '90 en in Nederland in 1994 (CDA-nederlaag, begin van Paarse kabinetten)). Met het thema 'verlies voor gevestigde partijen' komt ook het bredere thema van de rol van politieke partijen om de hoek kijken. Zowel Levitsky & Ziblatt als Runciman als Ten Hooven signaleren dat die rol aan sterke veranderingen onderhevig is geweest (en nog is).

De ontmanteling van de democratie is een journalistiek boek, en dat betekent dat het goed geschreven is, een heldere en beeldende boodschap uitdraagt, maar ook dat het meer signalerend dan analyserend en verdiepend te werk gaat. Hier en daar wordt een spannend probleem aangedragen – zoals bijvoorbeeld de vraag of en hoe men 'breukmomenten' kan zien aankomen (p. 26) – maar dan volstaat de auteur met een verwijzing naar een opiniestuk in een krant. De hoofdvragen die Ten Hooven in zijn

boek wil beantwoorden zijn verbonden met de ‘voedingsbodem waarop Trump gedijt’: ‘Wat is die voedingsbodem? Wie zijn de chaosmakers die de democratie dreigen te ontmantelen? Wat drijft hen?’ (p. 29). Het belangrijke punt dat Ten Hooven wil maken is dat democratie niet kan worden beschermd door haar vast te leggen in ‘paragrafen’ (hij citeert hier Menno ter Braak (p. 43-44), maar dat zij een gezindheid moet zijn. Alles draait met andere woorden om de democratische *cultuur*. Dat klinkt – en zo is het waarschijnlijk ook bedoeld – alsof de auteur niet al teveel vertrouwen heeft in staatsrechtelijke normen en instituties. Tegelijkertijd ligt hier voor de staatsrechtwetenschapper een uitdaging: hij kan wel van mening zijn dat de normen die hij bestudeert en in sommige gevallen helpt ontwikkelen, bijdragen aan de instandhouding van de democratie, maar hij zal moeilijk kunnen beweren dat die normen in een cultureel vacuum kunnen voortbestaan. Daarmee zijn we bij het kernpunt van Yascha Mounk’s *The People vs. Democracy*, maar dat kernpunt is ook al in 1932 door Hans Kelsen gemaakt in *Vom Wesen und Wert der Demokratie*: zonder draagvlak gaat het niet, en dat draagvlak komt niet van het recht maar van de maatschappelijke waardenpatronen en de politieke en sociale cultuur. Als er geen democratische mentaliteit is, dan is het op den duur niet mogelijk om een democratie in stand te houden. Dat was voor Kelsen zelf een sombere en verontrustende conclusie, mede omdat hij op een grens was gestoten die hij vanuit zijn wetenschaps- en rechtsopvatting niet kon overschrijden: zijn wetenschaps- en rechtsopvatting dwongen hem tot een politieke machteloosheid die hij vanuit zijn (sociaal-)democratische politieke opvatting eigenlijk niet kon verdragen. Tegenwoordige denkers zijn hier niet meer zo machteloos omdat zij baat hebben bij een finzinnig onderscheid dat Jürgen Habermas maakte tussen waardenpatronen die betrekking hebben op het goede leven (en de zeer verschillende voorstellingen die individuen en groepen zich daarvan kunnen maken) enerzijds, en de mechanismen voor geschilbeslechting en deliberatie anderzijds. De constitutie, aldus Habermas, is er juist om het samenleven van mensen met zeer verschillende ideeën mogelijk te maken, en democratie is de manier om zoveel mogelijk mensen op voet van gelijkheid te betrekken bij de beraadslaging en besluitvorming over kwesties van algemeen belang. Dit is ook het spoor dat Ten Hooven volgt, en hij haalt daarbij op een goed doordachte manier een veelheid van schrijvers en denkers aan die deze opvatting ondersteunen of illustreren. Hij gaat daarbij moeilijke vragen niet uit de weg, zoals de vraag (p. 80) onder welke omstandigheden democratie gedijt en welke rol ‘het vooruitgangsgeloof’ daarbij speelt. Ook hier geen algemene en diepgravende beschouwingen of analyse, maar een korte schets van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in Nederland als voorwaarde voor democratische

ontplooiing. Het beeld dat Ten Hooven schetst – ook op andere plaatsen in zijn boek – is dat er een vrij direct verband is tussen welvaart en democratie. Zodra het gevoel van welvarendheid en de daarmee verbonden zekerheden in het gedrang komt staan ook democratische cultuurverworvenheden onder druk. Ten Hooven neemt daarmee zijn thema breed, en misschien mede daardoor wordt zijn boek ook veel politieker dan de andere hier gesignaleerde publicaties. Hier en daar wreekt zich dat hij niet diepgaand analyseert waarom en in welke opzichten populisme anti-democratisch is (zoals Jan-Werner Müller in zijn *What is Populism?* (University of Pennsylvania Press 2016) deed). Dan wordt een opstand tegen de ‘oude orde’ (p. 164) net iets te makkelijk identiek aan anti-democratisch sentiment. Alsof een normaal functionerende democratie niet kan besluiten om in hoog tempo op haar schreden terug te keren. En alsof een onverwacht snelle culturele omwenteling of mentaliteitsverandering meteen het einde van de democratie zou moeten inluiden. Daar wreekt zich ook dat Ten Hooven vrij gemakkelijk de representatieve parlementaire democratie als de enig hanteerbare vorm beschouwt. Hij analyseert niet uitgebreid op welke manier versterking van het parlement door buiten-parlementaire krachten kan plaatsvinden. Er zijn op dat punt voorbeelden genoeg: de dubbelzinnigheid van referenda (mogelijk aanvulling op, maar ook mogelijk doorkruising van de parlementaire democratie), rechterlijke uitspraken die een versterking van de positie van het parlement tegenover de regering betekenen (de Miller-zaak over de Brexit (2017), de rol van constitutionele hoven bij de opbouw van democratische systemen in Midden-Europa in de eerste 20 jaar na de val van de Berlijnse Muur), buitenparlementaire actie die een aanvulling vormt op discussies in het parlement (de beweging tegen de kruisraketten in Nederland in de jaren '80 van de vorige eeuw). Doordat hij dit type politieke dynamiek buiten zijn analyse houdt wordt de beschrijving van Ten Hooven hier en daar nogal eindimensionaal. En dat is jammer, want hij draagt veel interessant materiaal en boeiende ideeën aan.

Digitalisering is voor Ten Hooven, net als voor Runciman, een essentieel thema. Runciman gaat in op de twee kanten van de ontwikkeling van de digitalisering en de problemen die deze met zich meebrengt. Communicatie is heel veel makkelijker en sneller geworden, maar ook de mogelijkheden van misleiding, desinformatie, en *framing* zijn toegenomen. Dat kan door gerichte campagnes, maar ook door *hacken* en door niet-transparante ordening van informatie door middel van de beroemde algoritmes.³ Het blijkt bijzonder lastig te achterhalen welke orderingsprincipes de programmeurs in de software hebben verstopt. Runciman graaft hier iets dieper. Hij kijkt naar de manier waarop Hobbes en Bentham de staat in een metafoor onderbrachten, en ziet dat bij beiden de

3 J.H. Gerards, R. Nehmelman, M. Vetzo, *Algoritmes en grondrechten*, Den Haag: Boom 2018.

on-persoonlijkheid van de staat bedoeld is om individuen de gelegenheid te bieden zich aan de staat te onderwerpen om ieders belangen optimaal te beschermen. Diezelfde structuur ontwaart Runciman zoals gezegd in Facebook. De organisatie is strikt hiërarchisch, en de gebruikers – die het object zijn van de aandacht van adverteerders die centraal staan in het verdienmodel van FB – worden bediend met informatie en met de mogelijkheid tot zelfexpressie en sociale binding, gekoppeld aan informatieverrijking. Kan de staat een eventuele strijd met de tech-giganten nog winnen? Runciman denkt in principe van wel, eraan herinnerend dat de statelijke beperking van economische monopolies destijds ook is ingevoerd tegen de zin van de rijkste mensen ter wereld, de oliemiljardairs (p. 131 e.v.). ‘In principe’, want er dreigt een gevaar. Tech-giganten kunnen hun eigen munt ontwerpen, en als hun dat lukt dan kunnen ze zich bevrijden van de staat (p. 136). Als de nieuwe wedstrijd er één is van ‘network v. network’ dan zijn de tech-giganten in het voordeel. FB is niet alleen een onderneming (met een uit-knop, p. 136) maar ook een ruimte waar mensen een sociaal leven hebben. En daar zit niet zomaar een uit-knop op. FB is zowel een hiërarchie als een netwerk.

In de *London Review of Books* 2018/12, p. 9-13 vraagt Pankaj Mishra aandacht voor het feit dat een deel van de literatuur over dit onderwerp – en dat kan ook gelden voor een of meer van de hier besproken boeken – voornamelijk niet een wetenschappelijk maar wel een politiek doel voor ogen heeft. Dat geldt in Mishra’s ogen in de eerste plaats voor het – hier niet besproken – boek van Yascha Mounk, *The People vs. Democracy*, dat gefinancierd lijkt te zijn – aldus Mishra – door een initiatief van Tony Blair. Mishra signaleert de niet-onaardige ironie dat Mounk in 2010 nog bijzonder kritisch schreef over Blair, maar nu ingehuurd lijkt te zijn om een derde-weg-strategie te bepleiten waarin het oog gericht is op ‘wat ons bindt en niet op wat ons verdeelt’, hetgeen in de politieke wereld van de sociaaldemocratische en liberale politici die terrein proberen terug te veroveren betekent dat op het punt van de grondrechten belangrijke concessies worden gedaan, zowel waar het gaat om gelijke behandeling als waar het gaat om uitingsvrijheid en migratie. Dit is meer een politieke dan een constitutionele agenda, hoewel de verwerkelijking ervan uiteraard ook staatsrechtelijke consequenties kan hebben. Met betrekking tot de boeken die in deze bespreking aan de orde zijn geweest lijkt het risico dat Mishra signaleert zich niet voor te doen. Weliswaar is bij Ten Hooven het politieke engagement prominenter dan bij de meer wetenschappelijke boeken van Levitsky & Ziblatt en Runciman (die wel meer essayistisch is dan zijn Amerikaanse collega’s), maar het primaire doel is het begrijpen van de ontwikkelingen die zich momenteel voordoen.

De literatuur over (opkomst en) ondergang van de democratie past in een eerbiedwaardige traditie van *Decline and Fall*-studies: een thema dat ook Montesquieu interesseerde, getuige zijn *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734), en waar zijn bijna-tijdgenoot Edward Gibbon zijn faam aan te danken heeft (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1766-1788)) als aanstichter van een discussie onder historici die voortduurt tot de dag van vandaag.⁴ Zoals Kyle Harper opmerkt (p. 3) is het antwoord op de vraag: 'hoe kon dit gebeuren?' afhankelijk van de schaal die men kiest voor dat antwoord: 'On small scales, human choice looms large. [...] On a larger canvas, we might identify structural flaws in the imperial machinery, such as the exhausting civil wars or the exorbitant pressures on the fiscal apparatus. If we zoom even further out, we might view the rise and fall of Rome as the unavoidable fate of all empires.' Dat laatste was ook het antwoord van Gibbon. 'Prosperity ripened the principle of decay'⁵. Het is een metafoor die aan fruit doet denken. Maar bij fruit is het omgekeerd: hoe rijper, hoe lekkerder, en als het bijna rot is dan wordt het pas echt genieten. Of dat ook voor de democratie geldt is nog maar zeer de vraag.

4 Zie Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton / Oxford: Princeton University Press 2017.

5 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, hoofdstuk 38, Everyman-editie vol. II, p. 438.